

The Teachings of Nahj al-Balagha and its Role in Curbing Aggression and Social Unrest

(Research Article)

Nafise Sheibany¹ , Vida Andishmand^{2*}

Submission Date: 8 November 2024 **Revision Date:** 20 January 2025

Acceptance Date: 25 February 2025

(Page 47-68)

Abstract

This article aims to examine and analyze the teachings of Nahj al-Balagha in controlling aggression and social unrest using a descriptive-analytical method, focusing on excerpts from Nahj al-Balagha and adapting them to contemporary psychological and social concepts. Based on the findings of this study, the system tools of aggressive behavior and social unrest that can help improve social status and reduce direct abnormal behavior are: a) deterrence through threats, b) deterrence through delay, c) curbing narcissism, d) preventing direct provocation, and e) curbing social unrest. These deterrents, by providing different approaches, pave the way for reducing tensions and improving social relations.

Keywords: Nahj al-Balagha, controlling aggression, social unrest, prevention.

1. PhD Student, Department of Psychology and Educational Sciences, Kerman Branch, Islamic Azad University, Kerman, Iran

2. Associate Professor, Department of Psychology and Educational Sciences, Kerman Branch, Islamic Azad University, Kerman, Iran

*: Corresponding Author:

Email: dr.vidaandishmand@iauk.ac.ir

How to cite this article: Sheibany, N., & Andishmand, V. (2025). The teachings of Nahj al-Balagha and its role in curbing aggression and social unrest, *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 12(48), 47-68. <https://doi.org/10.22084/nahj.2025.29885.3108>

Extended Abstract

1. Introduction

In the contemporary world, social problems such as aggression and social unrest pose a serious challenge to human societies. Analysis of the teachings of Nahj al-Balagha in preventing aggression and social unrest is important from several perspectives. First, given the increasing incidence of aggressive behavior and social unrest in various societies, the need to identify and apply effective strategies to reduce these behaviors is felt more than ever. The teachings of Nahj al-Balagha can provide effective strategies to strengthen the spirit of empathy and respect for others, and reduce tensions. Second, this research could help strengthen the connection between science and religion. In a time when morality is sometimes marginalized, using religious teachings as a basis for promoting positive social behaviors could lead to a healthier and more sustainable society.

2. Theoretical Framework

Aggression: Aggression and violent reactions are an instinctive state that most people display when they become angry. It is inevitable, in fact, for the survival and stability of humans. The consequences of anger can lead to numerous harms.

In the life of the Prophet (PBUH), the manifestations of anger are introduced with the titles of holy and reprehensible anger. Religious leaders did not use anger except in cases of defending the truth and right. Imam Ali (PBUH) says in his letter 69 to Haarith Hamdani: "Beware of anger, for it is the great army of Satan." Anger is the most dangerous moral state. Suppressing anger, in addition to divine reward, also brings peace to a person.

Social unrest and its control: "Social unrest" is another area of group and social aggression. In social unrest, "aggression" is known as the most fundamental infrastructure. Imam Ali (AS) has referred to the phenomenon of social unrest as "riot". The meaning of "riot" refers to creating a commotion and uproar.

Imam Ali (AS) says about them in the Hadith of Kumail: "Fools without a head and feet, aimless, who follow every sound and move with every wind; those who have not been enlightened by the light of knowledge and have not taken refuge in a solid pillar." When this group gathers, they often cause harm and loss.

Social relations and interactions: Imam Ali (AS) says in his will, letter 37: "I advise you and all my children and descendants, and whoever my letter reaches, to fear God, to put your affairs in order, and to resolve your

differences, because the Messenger of God (PBUH) said: "Reconciliation between two people is better than a year of prayer and fasting."

3. Research Method

This study aims to examine the teachings of Nahj al-Balagha using a descriptive-analytical method and, by adapting it to contemporary social issues, to achieve a better understanding of how to prevent aggression and curb social unrest.

4. Conclusion

The obtained results are as follows:

1. According to the teachings of Nahj al-Balagha, the deterrents of aggression in controlling and managing aggressive behaviors are: a. deterrence through threats, b. deterrence through delay, c. curbing narcissism, d. preventing direct provocation, and e) curbing social unrest.

These deterrents, by providing different approaches, pave the way for reducing tensions and improving social relations. Using threats as a deterrent tool can increase people's awareness of the negative consequences of aggressive behaviors and guide them towards positive behaviors. Also, delaying the response to stimuli allows the individual to distance themselves from the moment they are in and make better decisions. On the other hand, inhibiting narcissism leads to a better attitude towards others and to distancing themselves away from self-centeredness. Avoiding direct stimulation also prevents the occurrence of aggressive behaviors.

2. Imam Ali (AS) considers five important consequences of aggression to be: "decline of blessings, living a short life, premature punishment, greatness of sin, weakness of power."

3. Imam Ali (AS) was never the initiator of war in dealing with opponents and attracted the attention of opponents by citing reasons and mentioning verses of the Quran.

4. Imam Ali (AS) refers to the phenomenon of social unrest as "riots" and these people are called "rioters or troublemakers." Therefore, the government and social system must carefully and vigilantly prevent the gathering of these people. It should also be noted that their complete elimination is not the solution because with proper management, these people can act as a positive force in society.

5. According to the words of Imam Ali (AS), the circle of supportive and social behavior among religious brothers can be placed in the following axes:

A. Strong emotional connection

- B. Physical and face-to-face contact
- C. Responding to evil with good
- D. Unreserved kindness, such as kindness in times of rebuke,
- E. Financial and practical generosity, sincerity and benevolence
- G. Support in absence

References [In Persian]

- The Holy Quran.
- Nahj al-Balagha. (1393). *Translated by Mohammad Dashti*. Qom: Quds Publications.
- Azerbaijani, M., & Shajaei, M. S. (1382). *Social Psychology*. Qom: Research Institute of Hawza, University and Department.
- Imamjumezadeh, S. J. (1381). Pathology of Society and Government in Nahj al-Balagha. *Journal of Political Sciences*, 5(1), 154-179.
- Tamiamiadi, Abdul Wahid (1410 AH). *Gharr al-Hakam and Darr al-Kalam*. Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiyyah.
- Jafari, Z. & Yarmohammadi Vassel, S. (2016). Approaches to life skills in Nahj al-Balagha with reference to the words of Imam Ali (AS) in Nahj al-Balagha. *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, Volume 4, No. 15, 100-116.
- Janvern, Patrice (1988). Vandalism, a global disease of vandalism, translated by Farrokh Mahan. *Quarterly Journal of Cultural Society Studies*, Volume 10, No. 2, 1-27.
- Saayat Esfandiari, A. (1400). *Practical Ethics with Emphasis on Nahj al-Balagha*. Qom: Qasim Publications.
- Sharifi, M. & Yaqoubi, H. (1402). *The Concept of Violence in the Words of Imam Ali (AS) with Emphasis on Its Semantic Scope in Nahj al-Balagha*. Mashhad: Siraj Munir Publications.
- Safarzadeh Maleki, A. (1402). *Comparative study of anger and its control in Nahjul-Balagha and Sahifa Sajjadiyeh*. First International Conference and Second National Conference on Psychology and Religion, Ardabil.
- Abd-e-Khodai, B. and Fakhlai, M. T. (1400). Study of the treaty of Amir al-Mu'minan (AS) to Malik al-Ashtar from the perspective of the functions of political jurisprudence. *Quarterly Journal of Nahjul-Balagha Research*, Volume 9, No. 33, 1-17.
- Kaplan, Harold (1994). *Summary of Psychiatry: Behavioral Sciences*, translated by Nosratollah Pourafkari, Tehran: Azadeh Publications.
- Mohagheghi, H., & Sahebat-Anwar, S. (1997). Social Relations and Ethics from the Perspective of Imam Ali (AS) in Nahj al-Balagha. *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, Volume 5, No. 18, 16-31.
- Mohseni Tabrizi, A. R. (2004). *Vandalism: Fundamentals of Social Psychology, Sociology*. Tehran: Ann Publications.

- Nasr ibn Muzahim. (1401). *The Event of Safin*, Qom: Publisher of Ayatollah Marashi Najafi Library.

References [In English]

- Baron, R. A. & Byrne, D. (2006). *Social Psychology*, Allyn Bacon.
- Sanderson, C. A. (2010). *Social Psychology*, John Wiley, USA.
- Sutton, M. (1987). *Differential Rates of Vandalism in a New Town: Towards A Theory of Relative Place*. Unpublished PhD Thesis, University of Central Lancashire, October.

(مقاله پژوهشی)

آموزه‌های نهج البلاغه و نقش آن در مهار پرخاشگری و آشوبگری اجتماعی

نقیسه شیبانی^۱، ویدا اندیشمند^{۲*}

دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۰۸/۱۸ بازنگری مقاله: ۱۴۰۳/۱۱/۰۱

پذیرش مقاله: ۱۴۰۳/۱۲/۰۷

(از ص ۵۲ تا ۶۸)

چکیده

پرخاشگری و آشوبگری اجتماعی به عنوان دو رفتار ناپه‌نجان، معضلاتی هستند که به صورت گسترده‌ای جوامع مختلف را تحت تأثیر قرار داده و چالش‌های جدی برای امنیت اجتماعی و سلامت روانی افراد ایجاد می‌کنند. در این میان، آموزه‌های نهج البلاغه می‌توانند به عنوان یک منبع ارزشمند برای کاهش این مشکلات اجتماعی مورد توجه قرار گیرد. و راهکارهای مؤثری برای پیشگیری از رفتارهای پرخاشگرانه و آشوبگری اجتماعی ارائه دهد. این مقاله با هدف بررسی و تحلیل آموزه‌های نهج البلاغه در مهار پرخاشگری و آشوبگری اجتماعی نگاشته شده و تلاش کرده است تا ابعاد اجتماعی و روانشناختی این پدیده‌ها را تحلیل کند. مطالعه به روش توصیفی-تحلیلی، با تمرکز بر گزیده‌هایی از نهج البلاغه و تطبیق آن‌ها با مفاهیم روانشناختی و اجتماعی معاصر انجام شده است. بر اساس یافته‌های پژوهش، ابزار پیشگیری از رفتارهای پرخاشگرانه و آشوبگری اجتماعی که می‌تواند به بهبود وضعیت اجتماعی و کاهش رفتارهای ناپه‌نجان کمک کند، عبارتند از: الف) بازداری از طریق تهدید، ب) بازداری از طریق تاخیر، ج) مهار خودشیفتگی، د) پیشگیری از تحریک مستقیم، ه) مهار آشوبگری اجتماعی. امام علی (ع) با تبیین مفهوم «غوغا» و ضرورت جلوگیری از تجمعات پرخاشگرانه، بر لزوم ایجاد فضایی آرام و متعادل در جامعه تأکید می‌کنند. ایشان با درک عمیق از خشم به عنوان یکی از لشکرهای شیطان، پیامدهای خطرناک آن را نظیر کفر زودرس و زوال نعمت، را هشدار می‌دهند. این بازدارنده‌ها، با ارائه رویکردهای مختلف، زمینه‌ساز کاهش تنش‌ها و بهبود روابط اجتماعی می‌شوند.

کلید واژه‌ها: نهج البلاغه، مهار پرخاشگری، آشوبگری اجتماعی، پیشگیری.

۱. دانشجوی دکتری، گروه روانشناسی و علوم تربیتی، واحد کرمان، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمان، ایران

۲. استادیار، گروه روانشناسی و علوم تربیتی، واحد کرمان، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمان، ایران

۱. مقدمه

در دنیای معاصر، معضلات اجتماعی مانند پرخاشگری و آشوبگری اجتماعی به عنوان چالشی جدی برای جوامع بشری مطرح هستند. این رفتارهای نابهنجار نه تنها به امنیت اجتماعی آسیب می‌زنند، بلکه تأثیرات منفی عمیقی بر روحیه و سلامت روانی افراد جامعه دارند. نظام تربیتی یک جامعه براساس کارکردهای اخلاقی، فرهنگی، تاریخی و قانونی شکل می‌گیرد و به وجود می‌آید. ضعف در این نظام به عنوان یکی از بزرگ‌ترین مشکلات اجتماعی تلقی می‌شود که می‌تواند آینده و وضعیت کنونی جامعه را تحت تأثیر قرار دهد و زندگی اجتماعی افراد را به خطر بیندازد. ناهماهنگی‌های موجود در روابط فرد و جامعه، کاهش و فروپاشی اخلاقیات، ناپایداری نهادهایی مانند خانواده و مدرسه در انتقال ارزش‌های اجتماعی، و تسلط شرایط نامناسب بر جامعه، از جمله دلایل بروز پرخاشگری و آشوبگری اجتماعی هستند. تاریخ را که می‌خوانیم، می‌بینیم گاهی جنگ‌های چهل ساله بین قبایل بزرگ به دلیل همین پرخاشگری‌ها و انتقام‌گیری‌ها بوده است. در حالی که اگر از اول چشم‌پوشی می‌کردند و خودشان را کنترل می‌کردند این همه کشته روی دست انسان‌ها نمی‌ماند. بسیاری از جنگ‌هایی که بین ملت‌ها اتفاق می‌افتد، سر عصبانیت‌های لحظه‌ای است. چه خانواده‌هایی که به سبب عصبانیت‌های لحظه‌ای بین زن و شوهر از هم پاشیده می‌شود و خودشان و بچه‌هایشان و نزدیکانشان را آسیب می‌زند. چه رفاقت‌هایی که بر اثر خشم و غضب از هم بریده می‌شود. و اما آشوبگری اجتماعی که یک نوع پرخاشگری اجتماعی می‌باشد، این هنجارشکنی علاوه بر تحمیل خسارت به دولت، مبین مشکلات مهم و بزرگتر افراد و جامعه آینده کشور ماست. پس افراد باید چگونه قوه‌ی خشمی که در آنها وجود دارد را مهار کنند؟ چگونه می‌توان با تقویت مهارت‌های اجتماعی و استفاده از الگوهای رفتاری مثبت از بروز آشوبگری اجتماعی جلوگیری کرد؟ این مقاله با هدف تحلیل آموزه‌های نهج‌البلاغه و بررسی کاربرد آنها در پیشگیری از پرخاشگری و آشوبگری اجتماعی نگاشته شده است. با توجه به ساختار منطقی و محتوای عمیق نهج‌البلاغه، می‌توان به نکات کلیدی دست یافت که در راستای ارتقاء فرهنگ صلح و همزیستی مسالمت‌آمیز در جوامع امروزی مؤثر خواهد بود. در ادامه، به بررسی ابعاد مختلف این آموزه‌ها و تجزیه و تحلیل نقش آنها در کاهش رفتارهای پرخاشگرانه خواهیم پرداخت. امید است که این پژوهش بتواند راهگشای جدیدی، در عرصه‌های گوناگون اجتماعی و فرهنگی باشد و به تقویت روحیه همدلی و همکاری در بین افراد جامعه کمک کند.

۱-۱. بیان مسئله

خشم ممکن است به شکل پرخاشگری ابراز شود. در این صورت انفجار خشم در شکل جسمی و کلامی نشان داده خواهد شد. این شکل ابراز خشم، ممکن است در کوتاه مدت خوب باشد، چون تنش را رها کرده و یک احساس قدرت را ایجاد خواهد کرد و گاهی هم ممکن است فرد را به چیزی که می‌خواهد برساند، ولی موجب پیامدهای منفی زیادی برای خود و دیگران می‌شود. آن در درازمدت به روابط صدمه زده، موجب آسیب دیدن دیگران شده و خصومت را در آنها افزایش می‌دهد. از طرف دیگر، این شکل از

ابراز خشم موجبات احساس پشیمانی و گناه را در خود فرد فراهم خواهد نمود. به طور طبیعی و گریزناپذیر همه انسانها در طول زندگی شبانه‌روز با مواردی مواجه می‌شوند که باب میل آنها نیست و دچار خشم و غضب می‌شوند. اگر خشم و غضب افسار گسیخته باشد، موجب نابودی دین و دنیا خواهد شد. خشم در نبود کردن زندگی دنیایی و دین چنان کارآمد است که، امام علی علیه‌السلام در نامه ۶۹ آن را «جند عظیم شیطان» می‌داند. امام علی (ع) خشم را کمند ابلیس در به دام انداختن انسان می‌داند (غررالحکم، ۵۹۵/۲)؛ و هشدار می‌دهد که بر اعضای انسان ناسپاس‌تر از خشم چیزی وجود ندارد، پس به آن تن ندهید که آدمی را از یاد خدا بازمی‌دارد (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰، غررالحکم: ۵۹۷/۲). روایات در این زمینه آنقدر زیاد و تکان دهنده است، که عالم بزرگی مثل مرحوم نراقی، در کتاب شریف جامع‌السعادات، وقتی به بحث غضب می‌رسد، می‌نویسد: «الغضب من المهلكات العظیمه و ربما ادى الى الشقاوت الابدیه»؛ «خشم از بزرگترین اسباب هلاکت و بدبختی و نابودی انسان است و چه بسا انسان را برای همیشه دچار شقاوت و بدبختی کند» (نراقی، ۱۳۹۴: ۳۲۵/۱). کنترل و مهار این خوی درنده از اولویت‌دارترین برنامه‌های تربیتی انسان است؛ انسان هم باید خشم خودش را کنترل کند و هم جامعه و دیگرانی که از او الگوپذیرند را این‌گونه تربیت کند، تا در بهترین حالت به جایی برسد که اصلاً عصبانی نشود. وقتی چیزی می‌بیند که با طبعش سازگار نیست، دریای وجودش طوفانی نشود و کنترل خود را از دست ندهد. «حلم» یعنی اینکه انسان اصولاً خشمناک نشود. درجه بعدی این است که اگر خشمناک شد، خشم خود را کنترل کند. «کظم غیظ» داشته باشد. «حلم» از «کظم غیظ» بالاتر است. حلیم اصلاً خشمناک نمی‌شود. اما کظیم کسی است که، عصبانی می‌شود ولی آن را کنترل می‌کند. گاهی انسان هر قدر هم خودساخته باشد عصبانی می‌شود، اینجا باید کظم غیظ کند. انسانی که دچار عصبانیت می‌شود دو راه بیشتر ندارد: یا کظم غیظ و یا انتقام. راه انتقام و پاسخ مثبت دادن به خشم در متون دینی ما اصلاً توصیه نشده است؛ حتی انتقام مشروع. چون آدمی که می‌خواهد انتقام بگیرد، معمولاً از حد مجاز زیاده‌روی می‌کند. اما فرض اینکه حد خود را هم رعایت کند و به اندازه مشروع هم بخواهد انتقام بگیرد. در همین حد هم توصیه نشده است. مثلاً در قرآن راجع به قصاص دقیقاً همین تعبیر در سوره بقره آمده است: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَى﴾ ما اجازه دادیم و مشروع است که اگر کسی را از شما کشتند، شما هم با این شرایط می‌توانید یکی را بکشید: ﴿الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأُنثَى بِالْأُنثَى﴾ اما بعد بلافاصله می‌فرماید: ﴿فَمَنْ عَفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتَّبِعْ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدِّءْ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ﴾ (بقره/۱۷۸)؛ توصیه می‌کند از همین انتقام مشروع هم چشم‌پوشید. قصاص جایز است؛ واجب نیست. اگر انتقام مشروع بگیری، گنهکار نیستی، اما قرآن می‌فرماید: بهتر است از این انتقام مشروع چشم‌پوشی. وقتی انتقام گرفته می‌شود و این انتقام‌ها غالباً خارج از تعادل و انصاف و حد عدالت است، طرف مقابل هم اقدام به انتقام متقابل می‌کند: زدی ضربتی، ضربتی نوش کن... و معلوم نیست این تسلسل باطل تا کجا ادامه یابد. بنابراین، پرداختن به موضوعاتی در قالب تبیین رفتارهای انحرافی به منظور پیشگیری و کاهش نرخ بروز چنین رفتارهایی خود دارای اهمیت فراوانی است. با توجه به اینکه امام علی (ع) خود یکی از مصداق‌های کنترل خشم و غضب

می‌باشند، داستان معروف نبرد امیرالمومنین (ع) با عمر و بن عبدود اشاره به این مهم دارد. از طرفی، برای حرکت به سوی جامعه سالم و ایمن، آموزه‌های نهج‌البلاغه، به عنوان یک منبع غنی از حکمت و اخلاق اسلامی، می‌توانند به عنوان ابزاری مؤثر برای تغییر نگرش‌ها و رفتارها در جامعه مورد استفاده قرار گیرند. در این راستا این پژوهش در صدد است، با روش توصیفی-تحلیلی آموزه‌های نهج‌البلاغه را مورد بررسی قرار داده و از طریق تطابق آن با مسائل اجتماعی معاصر، به درک بهتری از چگونگی پیشگیری از پرخاشگری و مهار آشوبگری اجتماعی دست یابد.

۱-۲. پیشینه پژوهش

شریفی و یعقوبی (۱۴۰۲) در پژوهشی با عنوان «بررسی معنا و مفهوم خشونت در کلام امام علی (ع) با تأکید بر گستره‌ی معنایی آن در نهج‌البلاغه»، به این نتایج دست یافتند که، «اولاً؛ خشونت با تعدادی واژگان دیگر در این کتاب شریف ارتباط و ترادف معنایی آشکار دارد که هر یک، معنا و کارکردهای خاص خود را دارند و با وجود داشتن اتحاد موضوعی، کاربردهای متفاوتی می‌یابند و ثانیاً؛ مراتب، کاربردها و بالتبع کارکردهای متفاوت خشونت، شناخت دقیق و کاربست صحیح آنها را ضرورتی اجتناب‌ناپذیر ساخته و ثالثاً؛ می‌توان با شناخت هرچه دقیق‌تر و کامل‌تر آن مفاهیم، ضمن رفع اتهام خشونت‌گرایی از دین اسلام، کاربردها و کارکردهای آن از جمله: دفع و رفع ظلم از جامعه و دفاع از مظلوم را در ساحت جامعه‌ی دینی و انسانی به نظاره نشست». امام جمعه‌زاده (۱۳۸۱) در پژوهشی با عنوان «آسیب‌شناسی جامعه و حکومت در نهج‌البلاغه» برخی از موانعی که از منظر نهج‌البلاغه، به عنوان آفات و آسیب‌ها، از تداوم حرکت بالنده جامعه و حکومت اسلامی جلوگیری می‌کنند، را این‌گونه بیان می‌کند: «اولین آسیب تفرقه و گسستگی اجتماعی، دومین آسیب تجمل‌گرایی، تملق و چاپلوسی، آسیب سوم فدا کردن حق (دین) به پای مصلحت که این آفت ثبات حکومت اسلامی را خدشه‌دار می‌کند. آخرین مورد از آفات، فقر و محرومیت اجتماعی است. محصول این آسیب نیز شرایط نامساعد اجتماعی و اقتصادی است که زمینه تغییر سریع در وفاداری مردم به حکومت را به وجود می‌آورد». صفرزاده ملکی (۱۴۰۲) در پژوهشی با عنوان «بررسی تطبیقی خشم و کنترل آن در نهج‌البلاغه و صحیفه سجادیه» این‌گونه بیان می‌کند که: «امام علی (ع) در نامه ۶۹ به مزمت خشم اشاره کرده و آن را جند شیطان معرفی نموده است. علاوه بر این توصیه به فرونشاندن خشم، عدم انتقام و صبر نموده است. امام علی (ع) معتقد است اموری که موجب خشم خدا می‌شوند شامل راضی بودن به گناه و خشمگین شدن در اطاعت و بندگی او هستند. علاوه بر این عوامل رهایی بنده از خشم خدا در نهج‌البلاغه شامل یاد معاد، تسلط بر خود و تأخیر انداختن حمله و خودداری از تندى زبان است». محققى، صحابت انور (۱۳۹۶) در پژوهشی با عنوان «روابط اجتماعی و اخلاق از دیدگاه حضرت علی (ع) در نهج‌البلاغه» بیان می‌کند که: «جامعه سالم از دیدگاه امام (ع) مبتنی بر تبیین کارکردی پویانگرانه و تفسیرگرایانه بوده و معیارهای مطلوبی برای برقراری روابط اجتماعی معرفی نموده است. یکی از این مسائل در خصوص اخلاق معاشرت با دیگران است که حضرت در مورد هدیه دادن، خوب هم‌نشینی کردن، ارتباط و پیوند با خویشاوندان فراوان تأکید دارد. در خصوص

توجه به همسایه و همچنین یتیم نوازی آنان نیز تاکید فراوان دارد و در هیچ شرایطی آن وظیفه را فراموش نمی‌کند. بنابراین با توجه به بیانات گهربار امام علی(ع) در خصوص اخلاق و اجتماع نتیجه‌گیری می‌شود که باید در کنار توجه به ویژگی‌های فردی هر انسان به شرایط اجتماعی او هم نگاه ژرف داشت».

۱-۳. ضرورت و اهمیت پژوهش

تحلیل آموزه‌های نهج البلاغه در پیشگیری از پرخاشگری و آشوبگری اجتماعی از چند جنبه حائز اهمیت است. نخست، با توجه به افزایش روزافزون رفتارهای پرخاشگرانه و آشوبگری اجتماعی در جوامع مختلف، نیاز به شناسایی و کاربرد راهکارهای مؤثر برای کاهش این رفتارها بیش از پیش احساس می‌شود. آموزه‌های نهج البلاغه به‌عنوان یک منبع غنی از اخلاق و حکمت اسلامی، می‌تواند راهکارهایی کارآمد برای تقویت روحیه همدلی، احترام به دیگران و کاهش تنش‌ها ارائه دهند. دوماً، این تحقیق می‌تواند به تقویت ارتباط بین علم و دین کمک کند. در دنیای معاصر که گاهی اخلاقیات به حاشیه رانده می‌شود، بهره‌گیری از آموزه‌های دینی به‌عنوان مبنایی برای ترویج رفتارهای مثبت اجتماعی می‌تواند، به ایجاد یک جامعه سالم تر و پایدارتر منجر شود. در ثانی، نتایج این پژوهش می‌تواند به سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان اجتماعی کمک کند تا برنامه‌هایی مبتنی بر آموزه‌های دینی و اخلاقی طراحی کنند که به طور خاص بر پیشگیری از پرخاشگری و آشوبگری اجتماعی تمرکز دارند. این امر نه تنها به بهبود کیفیت زندگی اجتماعی کمک می‌کند، بلکه می‌تواند به تقویت انسجام اجتماعی و کاهش آسیب‌های اجتماعی نیز منجر شود. در نهایت، این پژوهش می‌تواند به‌عنوان یک پل ارتباطی میان نظریه‌های روانشناختی و متون دینی عمل کند و به پژوهشگران این حوزه‌ها کمک کند، تا درک بهتری از چالش‌های اجتماعی معاصر داشته باشند تا بتوانند راهکارهای ممکن برای مقابله با آنها را پیدا کنند.

۲. بحث

پرخاشگری و عکس‌العمل‌های تند و خشن، حالتی غریزی است که اکثر افراد هنگامی که خشمگین می‌شوند، از خود بروز می‌دهند. خشم، عکس‌العمل طبیعی در برابر تهدید و خطر است که به ما اجازه می‌دهد در شرایط بحرانی از خود دفاع کنیم. بنابراین، عصبانیت و خشم برای بقا و پایداری انسان‌ها ضروری و اجتناب‌ناپذیر است. پیامدهای خشم می‌تواند آسیب‌های متعددی به دنبال داشته باشد. خشم، علاوه بر اینکه ممکن است به دیگران آسیب بزند، برای فردی که دچار خشم شده نیز آسیب ایجاد می‌کند و بر عملکرد او در سطح فردی و اجتماعی تأثیر منفی می‌گذارد (سیاحت اسفندیاری، ۱۴۰۰). آموزه‌های دینی به زیبایی پیامدهای خشم را بازگو کرده و آن را به‌عنوان منبع بسیاری از مشکلات معرفی می‌کنند. در سیره پیامبر (ص) و امامان، جلوه‌های خشم با عناوین خشم مقدس و مذموم معرفی شده‌اند. الف. خشم مقدس: اگر انسان مسلمان از نیروی خشم و غضب برخوردار نبود، یا اگر بود، و از آن در مسیر اهداف انسانی و الهی استفاده نمی‌کرد، چگونه می‌توانست در مقابل دشمنان حق ایستادگی کند؟

امام علی (ع) در این باره می‌فرماید: «آن‌که دندان خشم را در راه خدا بر هم بفشارد، بر نابودی سخت‌ترین باطل‌گرایان توانمند گردد» (حکمت/۱۷۴). بزرگان دینی از خشم جز در موارد دفاع از حق و حقیقت استفاده نمی‌کردند. امام علی (ع) در هنگام بدرقه ابوذر به او گفت: «ای ابوذر، همانا تو برای خدا به خشم آمدی، پس امید به کسی داشته باش که به خاطر او غضبناک شوی. این مردم برای دنیای خود از تو ترسیدند و تو بر دین خویش از آنان ترسیدی. پس دنیا را که به خاطر آن از تو ترسیدند به خودشان واگذار و بادین خود که برای آن ترسیدی از این مردم بگریز...» (خطبه/۱۳۰) ب. خشم مذموم: خشمی که انسان از خود بروز می‌دهد، باید در راه خدا باشد، آن هم در حد تعادل. در غیر این صورت، خشمی نکوهیده و مذموم شناخته می‌شود. این نوع ابراز خشم می‌تواند نسبت به یک دوست، اهل خانواده یا هر فرد دیگر باشد که در هر صورت از طرف بزرگان دینی ما نکوهش شده است. امام علی (ع) در نامه‌ای به حارث همدانی، یکی از یاران خود و از فقیهان بزرگ، می‌فرماید: «از خشم بپرهیز که لشکر بزرگ شیطان است» (نامه/۶۹). تمام حس‌های غریزی انسان ممکن است جولانگاه شیطان گردد که از طریق هر کدام در شرایط خاص، ضربه‌هایش را بر انسان وارد می‌کند. حس خشم هم یکی از آنهاست که شیطان با استفاده از این حالت، روابط انسان‌ها را تیره و تار می‌سازد و اگر هوشیاری نسبت به کنترل این حس در افراد وجود نداشته باشد، قطعاً شیطان به مقاصد شوم خود دست خواهد یافت. امام علی (ع) با هشدار به حارث همدانی و دیگر پیروانش در تمام اعصار و قرون هشدار می‌دهد که مواظب نجوای شیطانی در روابط اجتماعی باشند و دست ضمیر خود را به دست شیطان و پیروانش نسپارند.

۲-۱. پرخاشگری

«پرخاشگری را می‌توان به‌سادگی به‌عنوان رفتاری تعریف کرد که هدف آن آسیب زدن به فرد یا شیئی خاصی است. با این حال، پرخاشگری تنها به حملات مستقیم، مانند هل دادن، محدود نمی‌شود. در دنیای امروز، این مفهوم بیشتر شامل استفاده از سلاح‌های مدرن است که می‌تواند به طور هم‌زمان به تعداد زیادی از افراد آسیب برساند» (بارون^۱ و همکاران، ۲۰۰۶). آسیب می‌تواند شامل آزارهای روانی مانند توهین، تحقیر و فحاشی نیز باشد. «مؤلفه قصد در مفهوم پرخاشگری اهمیت بسیاری دارد و بدون آن نمی‌توان به رفتاری برچسب پرخاشگری زد» (آذربایجانی و همکاران، ۱۳۸۲). «تأکید حضرت علی (ع) در نهج البلاغه «بر مطلوبیت رفتارهای توأم با تدبیر است. خشم از جمله هیجاناتی است که حضرت علی (ع) به کرات به این هیجان پرداخته‌اند. خشم خطرناک‌ترین حالات اخلاقی است. فروبردن خشم نه تنها پاداش الهی را به دنبال دارد، بلکه موجب آرامش انسان نیز می‌شود. خشم باعث خراب شدن پل‌های رابطه‌های انسانی می‌شود. حضرت علی (ع) بر بردباری به هنگام خشم، غم و اندوه تأکید می‌کنند. خشم در اثر سبک مغزی است، که از شیطان ریشه می‌گیرد. شتاب پیش از توانایی بر کار و سستی پس از به دست آوردن فرصت از جمله نشانه‌های خشونت است» (جعفری و یارمحمدی، ۱۳۹۵).

1. Baron

۲-۲. بازدارنده‌های پرخاشگری

۲-۲-۱. بازداری از طریق تهدید (توجه به پیامدها)

امام علی (ع) طی نامه‌ای خطاب به مالک اشتر او را از رفتارهای پرخاشگرانه و اعمال خشونت‌آمیز نسبت به مردم برحذر می‌دارد و به‌خصوص از ایجاد هرگونه آسیب و خون‌ریزی بی‌دلیل، به جامعه هشدار می‌دهد و می‌فرماید: «بپرهیز از خونها و ریختن آن به ناروا که چیزی چون ریختن خون به ناحق آدمی را به کیفر نرساند و گناه را بزرگ نگرداند و نعمت را نبرد و رشته عمر را نبرد و خداوند سبحان روز رستاخیز نخستین داوری که میان بندگان کند، در خون‌هایی باشد که از یکدیگر ریخته‌اند. پس حکومت خود را با خونی به حرام نیرومند مکن که خون به حرام ریختن قدرت را به ناتوانی و سستی کشاند بلکه دولت را از صاحب آن به دیگری بگرداند و به کشتن به ناحق تو را نزد من و خدا عذری به کار نیاید چه در آن قصاص باید و اگر دچار خطا گشتی و تازیانه یا شمشیر یا دستت از فرمان برون شد و به ناخواه کسی را کشتی چه در مشت زدن و بالاتر بیم کشتن است. مبدا نخوت دولت تو را وا دارد که خود را برتر دانی و خونبهای کشته را به خاندانش نرسانی» (نامه/۵۳)؛ امام علی (ع) در اینجا به پنج پیامد ناشی از پرخاشگری اشاره می‌کنند که می‌توانند در جهت پیشگیری از آن مؤثر باشند. این پیامدها عبارتند از: «زوال نعمت، عمر کوتاه، جزای زودرس، بزرگی گناه، سستی قدرت». امروزه این رویکرد تحت عنوان «بازداری به واسطه تهدید به عمل متقابل» شناخته می‌شود، که در موارد شدید، مجازات‌های سنگینی برای آن در نظر گرفته می‌شود و به اشکال مختلف، از جمله اعدام‌های قانونی، اجرا می‌شود. با این حال، در صورتی که تنبیه با چهار شرط اساسی همراه باشد، می‌تواند به کاهش پرخاشگری منجر شود: «تنبیه باید فوری و بدون تأخیر باشد، وقوع آن حتمی باشد، شدت و ناخوشایندی آن بالا باشد و از منظر دریافت‌کننده، توجیه‌پذیر یا مستحق باشد» (بارون و همکاران، ۲۰۰۶).

۲-۲-۲. بازداری از طریق تأخیر (توجه در مواجهه با پیشامدها)

گاهی تأخیر در جنگ و روش‌های خشونت‌آمیز می‌تواند به توقف پرخاشگری منجر شود. امام علی (ع) در این زمینه می‌فرماید: «اما، گفته شما که در جنگ با شامیان دو دل مانده‌ام، به خدا که یک روز جنگ را واپس نیفکنده‌ام جز اینکه امید داشتم گروهی به سوی من آیند؛ به راه حق گرایند و به راه هدایت راه پیمایند. این برای من خوشتر است تا اینکه شامیان را بکشم و گمراه باشند هر چند گناه به گردن خودشان باشد» (خطبه/۵۵)؛ روش‌های امام علی (ع) در برخورد با مخالفان نشان‌دهنده این است که، ایشان هرگز آغازگر جنگ نبودند و همواره سعی می‌کردند با ذکر دلایل و تذکر آیات قرآن، نظر مخالفان را جلب کنند. این رویکرد در جنگ‌های صفین، جمل و نهروان مشهود است. به عنوان مثال در نبرد صفین، پس از آنکه «جریر بن عبدالله بجلی» فرستاده امام به شام تأخیر کرد و یاران حضرت درخواست آماده‌سازی جنگ را داشتند، می‌فرماید: «همانا آماده شدن من برای نبرد با مردم شام، در حالی که بجلی نزد آنهاست، بستن در آشتی با شام است و بازداشتن شامیان از راه خیر اگر راه آن جویند و راه آشتی پویند ... رأی من این است که بردبار باشیم نه شتابان، پس با نرمی و مدارا دست به کار شوید...» (خطبه/۴۳)؛

در نهایت، بازداری از طریق تأخیر به معنای این است رفتارها و هیجانات خشونت‌آمیز تحت تأثیر این تعلل، کاهش یابد.

۲-۲-۳. کنترل خودشیفتگی (نگاهی به خودآمدها)

شخصیت «نارسیسوس»^۱ در اساطیر یونانی، نماد عشق افراطی به خود است. او آنچنان مجذوب تصویر خود در آب شد که در نهایت به خاطر این عشق نابجا غرق گردید. امروزه، واژه خودشیفتگی به معنای عشق و توجه بیش از حد به خود، به کار می‌رود؛ به طوری که این دیدگاه ممکن است به طور نادرست، فضایل و موفقیت‌های فرد را به شدت بزرگنمایی کند. پژوهش‌ها نشان می‌دهند که این ویژگی می‌تواند به طور نامحسوس با پرخاشگری مرتبط باشد. تحقیقات بوшمن و باومیستر^۲ (۱۹۹۸)؛ نشان می‌دهد که «افرادی که خودشیفتگی بالایی دارند، معمولاً با جملاتی مانند: من از نظر توانایی از دیگران بالاترم یا اگر من بر جهان حکومت می‌کردم، جهانی بهتر داشتیم خود را توجیه می‌کنند». این افراد به کوچک‌ترین تهدیدی که آن را متوجه، خود بدانند، واکنش‌های پرخاشگرانه و شدید نشان می‌دهند. دلیل این رفتار ممکن است به خودانگاره اغراق‌آمیز و احساس ناامنی آن‌ها مربوط باشد؛ شواهدی که در نهج البلاغه آمده است، حاکی از آن است که شخصیت خودشیفته معاویه نقش بسزایی در برافروختن جنگ‌ها و وقوع حوادث زیانبار و خشونت‌آمیز داشته است. این ویژگی شخصیتی او، باعث شد تا او به جای همزیستی مسالمت‌آمیز، به دامن زدن به درگیری‌ها و بحران‌ها بپردازد. امام علی (ع) در سخنرانی‌ها و حکمت‌های خویش به طور مداوم سعی در کنترل و مدیریت این نوع رفتارها داشتند. در ادامه، شواهد و مستندات بیشتری در ارتباط با این موضوع ارائه می‌گردد. «معاویه گروهی نادان را به دنبال خود می‌کشاند و حقیقت را از آنان می‌پوشاند و کورکورانه در پی او می‌تازند تا خود را به کام مرگ دراندازند» (خطبه/۵۱). در خصوص فتنه‌گری بنی‌امیه حضرت می‌فرماید: «... درفش گمراهی را می‌بینم چون درختی برپای مانده و شاخه‌ها به هر سو دوانده و به معیار و میزان خود شما را می‌آزماید و هر ستم که تواند به شما می‌نماید. امیر آن (معاویه) از ملت اسلام به (خود محوری) برون افتاده است و در حیرت گمراهی ایستاده... چون پوست دباغی شما را می‌مالد و چون کشت درو شده خرد می‌نماید مؤمن را از جمع شما برای ضجر دادن برمی‌گزیند چنان‌که مرغ دانه درشت‌ها را انتخاب می‌کند» (خطبه/۱۰۸)؛ و ایشان می‌فرمایند: «آیا شگفت‌آور نیست که معاویه آدم‌های پست و ستمگر را بخواند بی‌آنکه بدیشان کمکی رساند در پی او می‌روند... چه نادان مردمی که رهبرشان معاویه باشد و آموزگارشان عمروعاص» (خطبه/۱۸۰)؛ و نیز می‌فرمایند: «به خدا سوگند معاویه زیرک‌تر از من نیست لیکن شیوه او پیمان‌شکنی و گنهکاری است. اگر پیمان‌شکنی ناخوشایند و نادرست نبود، زیرک‌تر از من کس نبود. اما هر پیمان‌شکنی به گناه برانگیزاند و هر چه به گناه برانگیزاند دل را تاریک گرداند» (خطبه/۲۰۰). و خطاب به معاویه می‌فرمایند: «معاویه اگر به دیده خرد بنگری و هوای نفس از سر به در کنی، بینی که من از دیگران از خون عثمان بیزارتر بودم و

1. Narcissus

2. Bushman & Baumeister

می‌دانی که از آن گوشه‌گیری نمودم. جز آنکه مرا متهم گردانی و چیزی را که برایت آشکار است بپوشانی» (نامه/۶)؛ «اما بعد از تو پند نامه ای به من رسید، جمله‌های به هم پیوسته و به الفاظ زیور بسته، از روی گمراهی نوشته‌ای و با بداندیشی روانه داشته‌ای، نامه‌ای که نه بینایش هست تا راهش بنماید و نه پیشوایی تا ارشادش فرماید. هوا او را خواند و او پاسخش دهد و گمراهی وی را راند و او در پی آن افتاد. گویا هذیان می‌گوید، غلط‌اندازی پوید و بی‌راهه‌ای آشکار جوید» (نامه/۷)؛ «تو... به خدا سوگند... چنان که دانستم دلی ناآگاه داری و خردی تباه و بهتر است تو را بگویند بر نردبانی بلند بالا رفته‌ای که جایگاه رفیعی را به تو نشان دهد، ولی این ارتفاع مقام به زبان توست نه سود تو؛ زیرا گمشده‌ای را می‌جویی که از تو نیست... و منصبی را می‌خواهی که در خور آن نه‌ای و نه گوهری از آن داری، چه دور است گفتارت از کردارت...» (نامه/۶۴). با بررسی و تحلیل مجموعه خطبه‌ها و نامه‌های مذکور، می‌توان ویژگی‌های معاویه را به این صورت دسته‌بندی کرد: «پوشاندن حقیقت از مردم، خود محوری، خود برتر بینی، نداشتن صلاحیت‌ها و شایستگی لازم برای مناصب بالا، پیروی از تمایلات نفسانی، ترجیح منافع و موقعیت شخصی، پیمان شکنی، گنهکاری، همراهی با افراد پست و ستمگر، کوردلی، به دنبال خود کشاندن افراد نادان به صورت کورکورانه، تحقیر دیگران، گمراهی و تحیر در امور، آشفته‌گویی، اشتباه کاری» مقایسه این ویژگی‌ها با ملاک‌های تشخیصی اختلال شخصیت خودشیفته در «IV-DSM» (کاپلان، ۱۳۷۳)؛ نتیجه جالب توجهی را دربر دارد: «احساس خودبزرگ بینی، اشتغال ذهنی با تخیلات موفقیت، قدرت و... آرمانی، اعتقاد به استثنایی بودن خود، نیازمند تمجید افراطی، احساس شایستگی و استحقاق غیرواقعی، بهره‌کشی ظالمانه از دیگران در روابط بین فردی، فاقد هم‌حسی با دیگران، حسادت، نگرش یا رفتارهای خودخواهانه و پرنخوت». به سادگی می‌توان بیش از نیمی از معیارهای تشخیصی اختلال خودشیفتگی را در شخصیت معاویه مشاهده کرد. بدین وسیله این واقعیت روشن می‌شود که افرادی که ویژگی‌ها و نگرش‌های مشابهی دارند، ممکن است دچار خودشیفتگی باشند. خودشیفتگی به عنوان یکی از عوامل اصلی بروز پرخاشگری شناخته می‌شود. از این رو، برای جلوگیری از بروز رفتارهای پرخاشگرانه، ضروری است که زمینه‌های تربیتی و اجتماعی مرتبط با این نوع شخصیت کنترل و مهار شوند. «این یافته که خودشیفتگی یکی از صفات شخصی است که به پرخاشگری ربط دارد دارای تلویحات مهمی است زیرا در زمان حاضر بسیاری از مدارس آمریکا تأکید خود را بر ساختن عزت نفس بالا در دانش‌آموزان قرار داده‌اند. این کار تا مرحله‌ای ممکن است سودمند باشد، اما اگر راه کارهای عزت نفس‌سازی زیاد پیش بروند که کودکانی به وجود بیاورند که باورهای آنها نسبت به خودشان به شکل غیر واقع‌بینانه‌ای بالا باشد (خودشیفته)، حاصل آن ممکن است افزایش توان بالقوه برای خشونت باشد» (بارون و همکاران، ۲۰۰۶).

۲-۳. پیشگیری از تحریک مستقیم

تحریک کلامی یا فیزیکی یکی از قوی‌ترین عوامل بروز پرخاشگری در انسان‌ها به شمار می‌رود. هنگامی که ما به عنوان هدفی برای نوعی پرخاشگری از سوی دیگران قرار می‌گیریم، با انتقادات غیرمنصفانه، اظهارات تحقیرآمیز یا حملات جسمی، معمولاً عکس‌العمل نشان می‌دهیم و همان میزان پرخاشگری یا حتی بیشتر را به سوی مهاجم برمی‌گردانیم، به ویژه وقتی که یقین داریم او قصد آسیب رساندن به ما را دارد. شواهد نشان می‌دهد که، خودبرتربینی یا نمایش تکبر و تحقیر دیگران، عاملی قوی در تحریک رفتارهای پرخاشگرانه است. انتقادات شدید و ناعادلانه، به ویژه آن‌هایی که به خود ما به جای رفتار یا گفتارمان حمله می‌کنند، نوعی تحریک قوی به حساب می‌آیند و بسیاری از مردم در چنین موقعیت‌هایی، به سختی می‌توانند خشم خود را کنترل کرده و از تلافی فوری یا با تأخیر اجتناب کنند. «در منابع اسلامی برای پیشگیری و مقابله با پرخاشگری به ویژه در تحریک مستقیم از شیوه‌های شناختی با ارایه پیامدهای منفی مهار نکردن آن، شیوه‌های عاطفی با تهییج هیجانی افراد به ترک پرخاشگری و زمینه‌های آن و از شیوه‌های رفتاری با ارایه الگوی عملی در زندگی خودشان استفاده شده است» (آذربایجانی و همکاران، ۱۳۸۲). امام علی (ع) از هر سه شیوه بهره می‌برد. ایشان در این زمینه می‌فرمایند: «خشم و تندخویی نوعی از دیوانگی است، زیرا در حالت خشم به دلیل غلبه هیجان غضب بر انسان عقل حاکمیتی ندارد، زیرا که آدم خشمگین پشیمان می‌شود. پس اگر پشیمان نشد، دیوانگی‌اش استوار است» (حکمت/۲۵۵). پس حضرت با تحلیل سرکشی شیطان و پرخاشگری و خشونت قابیل زمینه‌های روان‌شناختی آن را بیان می‌کند و می‌فرماید: «به خدا سوگند او بر شما فخر کرد و گوهرتان را پست‌تر از گوهر خود شمرد و بر تبارتان حمله آورد پس آتش عصبیت را که در دل‌هایتان نهفته است خاموش سازید و کینه‌های جاهلیت را براندازید که این حمیت در مسلمان از آفت‌های شیطان است... تاج افتخار فروشی را بر سر نهدید و گردن فرازی را به زیر پاهای خود بیفکنید و رشته تکبر را از گردن فرود آرید و افتادگی را چون مرزداری در مقابل دشمن بشمارید... همچون قابیل مباشید که بر برادر خود تکبر نمود و خدا او را برتری نداده بود اما او خود را بزرگ پنداشت، چون حسد وی را به دشمنی برادر واداشت حمیت آتش غضب در دل او انداخت و شیطان باد کبر در دماغ وی دمید و برادر را کشت خدا کیفر او را پشیمانی داد و گناهان قاتلان را تا روز قیامت در گردن او نهاد» (خطبه/۱۹۲). یعنی تکبر (خود برتر بینی) و حسد (دیگر برتر بینی) دو زمینه مهم پرخاشگری است. با توجه به اینکه بدزبانی و دشنام یکی از زمینه‌های تحریک مستقیم پرخاشگری است، امام در جنگ صفین اصحاب خود را از این امر برحذر می‌دارد و می‌فرماید: «من خوش ندارم شما دشنام‌گو باشید. لیکن اگر کرده‌های آنان را باز گوید و حالشان را یاد آورید، به صواب نزدیک‌تر و در هنگام عذرخواهی رساتراست. به جای دشنام بگوئید: خدایا ما و آنان را از کشته شدن برهان و میان ما و ایشان سازش بگردان و از گمراهی‌شان به راه راست برسان تا آنکه حق را نمی‌داند بشناسد و آنکه برای دشمنی می‌رود و بدان نیازمند است باز ایستد» (خطبه/۲۰۶). و به همین جهت حضرت توصیه می‌کند از صلح پیشنهادی دشمن یا هر مخالف استقبال کنید مگر آنکه فریبکاری باشد. «... از صلحی که دشمن تو

را بدان خواند و رضای خدا در آن بود روی متاب که آشتی، سربازان تو را آسایش رساند و از اندوه‌هایت برهاند و شهرهایت ایمن ماند. لیکن زنه‌ها! از دشمن خود در پشت آشتی بپرهیز که بسا دشمن به نزدیکی گراید تا غفلتی یابد و کمین خود بگشاید. پس جانب حزم و دوراندیشی را در نظر گیر...» (نامه/۵۳). امام علی(ع) در موارد فراوان عفو و بخشش را به جای روحیه انتقام جویی توصیه می‌کند تا زمینه پرخاشگری به وجود نیاید و می‌فرماید: «... خشم خود را فرو خور و به وقت توانایی در گذر و هنگام خشم در بردباری بکوش و زمان قدرت از گناه دیگران چشم پوش تا عاقبت امر به سود تو باشد» (نامه/۶۹). به ویژه گذشت در هنگام قدرت اهمیت بیشتری دارد؛ زیرا بیشترین خشونت‌ها در هنگامه قدرت اتفاق می‌افتد: «سزاوارترین مردم به بخشش تواناترین آنان به کیفر دادن است» (حکمت/۵۲)؛ «آنگاه که بر دشمن دست یافتی گذشت از او را شکرانه پیروزی بر دشمن قرار بده» (حکمت/۱۱). حضرت خود بر این سیره و روش عامل بود، در جنگ صفین معاویه ابتدا آب را بر لشکریان حضرت بست و امام خطبه‌ای شورانگیز خواندند (خطبه/۵۱) و اصحاب حضرت آب را پس گرفتند؛ اما به فرمان امام آب را بر اصحاب معاویه گشودند (نصرتین مزاحم، ۱۴۰۴: ۱۹۳).

۲-۴. آشوبگری اجتماعی

«آشوبگری اجتماعی» یکی دیگر از زمینه‌های پرخاشگری گروهی و اجتماعی است. «آشوبگری اجتماعی، به‌عنوان یک انحراف و بزهکاری در جوامع مدرن دیده می‌شود. این پدیده به‌عنوان واکنشی خصمانه و کینه‌توزانه نسبت به فشارها، تحمیلات، نامالایمات و شکست‌ها تحلیل می‌شود» (سوتن مایک^۱، ۱۹۸۷). در آشوبگری اجتماعی، «پرخاشگری» به عنوان بنیادی‌ترین زیرساخت شناخته می‌شود. این پرخاشگری به عنوان یک مکانیزم دفاعی روانی برای تسلط بر محیط و دستیابی به آرامش عمل می‌کند. خشم و پرخاش به دنبال شرایط نامطلوبی نظیر ورشکستگی، فقر، دلتنگی و درد ناشی از بیماری‌ها به وجود می‌آید. این پرخاشگری می‌تواند در مواجهه با افراد به شکل کتک زدن، تحقیر و توهین، و در مواجهه با اشیاء به شکل خرابکاری و ویرانگری بروز پیدا کند. آشوبگری اجتماعی، به ویژه در منابع جامعه‌شناسی، به عنوان تخریب آگاهانه اموال عمومی و ایجاد بی‌نظمی در مجامع عمومی مورد توجه قرار می‌گیرد و برای برخی از این افراد، تخریب و ویرانی به نوعی لذت و رضایت روانی تبدیل می‌شود. به‌عنوان مثال، پاره کردن صندلی‌های سینما و خراب کردن وسایل نقلیه عمومی به عنوان یک نوع تخلیه روانی و ارضای نیازهای درونی تلقی می‌شود. پاتریس ژانورن^۲ (۱۳۶۷: ۲۸) «آشوبگری اجتماعی را به‌عنوان نوعی روحیه بیمارگونه توصیف می‌کند که به سمت تخریب تأسیسات عمومی گرایش دارد». «پدیده آشوبگری اجتماعی نه تنها به‌عنوان یک آسیب اجتماعی، بلکه به‌عنوان نوعی انحراف و کجروی اجتماعی نیز شناخته می‌شود» (محسنی تبریزی، ۱۳۸۳). «نمونه‌های دیگری از این

1. Sutton, Mike

2. Janoren

رفتار در آشوب‌های ناشی از مسابقات ورزشی دیده می‌شود که به دلیل هیجانات یا ناکامی‌های موجود به وقوع می‌پیوندد» (ساندرسون^۱، ۲۰۱۰).

۲-۵. مهار آشوبگری اجتماعی

با توجه به آموزه‌ها و یافته‌های علوم اجتماعی، «آشوبگری اجتماعی» با هر دلیل و بهانه‌ی، پدیده مخربی است که، بی‌توجهی به علل و ریشه‌های آن، گاه می‌تواند منجر به بحران‌های بزرگ‌تر و حتی آشوب‌های پرهزینه‌تر شود. براین مبنای امروزه قوانین و مقررات متعددی از سوی مراکز قانونگذاری کشورهای مختلف جهان در برخورد با عوامل تخریب اموال عمومی شهرها تدوین و تصویب شده است، که کشور ما نیز خواهناخواه در زمره آنها قرار می‌گیرد. در این زمینه، قوانین موجود بیشتر جنبه تنبیهی دارد تا ارشادی. تجربه نشان می‌دهد که تنبیه عوامل تخریب، نه تنها به‌عنوان اقدامی بازدارنده برای حرکت‌های بعدی نمی‌تواند عمل کند، حتی در مواردی نیز تنبیه، خود محرک و انگیزه تخریب‌های دیگر و چه بسا با دامنه گسترده‌تر می‌شود. از این رو، ایجاد زمینه‌های رفتاری و اجتماعی و نیز کاهش انگیزه‌های واکنش‌های مخرب، از اهمیت بالایی برخوردار است. در این راستا، بیش از هر چیز باید به پیشگیری و از بین بردن بی‌عدالتی و نابرابری‌ها در موقعیت‌های مختلف اجتماعی توجه شود. شناسایی علل و ریشه‌های اقدامات تخریبی و تدوین برنامه‌ها و راهکارهای مؤثر برای حل این مسائل نیز باید در قانون توجه قرار گیرد. بدیهی است با دستیابی به چنین فراخانی، نیازی به برخوردهای جبری و آمرانه و استفاده از شیوه‌های تنبیهی نیز وجود نخواهد داشت. امام علی(ع) از پدیده آشوبگری اجتماعی با عنوان «غوغا» یاد کرده و آن را به این صورت تبیین می‌کند: «این اوباشان یا آشوبگران کسانی هستند که در هنگام تجمع و حرکت جمعی در جامعه، به اهداف خود دست می‌یابند. اما زمانی که پراکنده شوند، به سختی شناسایی می‌گردند؛ زیرا این افراد به دلیل فقدان منزلت و جایگاه اجتماعی، به حساب نمی‌آیند. آنها زمانی که در کنار یکدیگر قرار می‌گیرند، تخریب و آشوب به بار می‌آورند و وقتی که متفرق می‌شوند، می‌توانند به جامعه نفع برسانند.» از امام پرسیدند: «زیان جمع شدن آنها را درک کردیم، اما سود پراکنده شدنشان چیست؟» ایشان پاسخ دادند: «صاحبان حرفه‌ها به کار خود بازمی‌گردند و مردم از خدمات آنها بهره‌مند می‌شوند...» (حکمت/۱۹۹). همچنین هنگامی که جنایتکاری نزد ایشان آوردند و گروهی از آشوبگران با او بودند، فرمود: «خوش مباد چهره‌هایی که جز در مواقع زشتی و شر دیده نشوند.» (حکمت/۲۰۰). «غوغا» در لغت چنان که بسیاری از واژه‌پژوهان گفته‌اند دارای دو معناست: نخست معنای وصفی دارد و به کسانی اطلاق می‌شود که جزء قشر منحط اجتماع یا به بیان دیگر از اوباش مردم‌اند. افرادی هستند که از عقل و درایت قابل توجهی برخوردار نیستند و غالباً تحت‌تأثیر عوامل عاطفی قرار می‌گیرند که به آسانی ممکن است آنها را تحریک کرد و برای مقاصد سوئی به کار گرفت. نمونه‌های روشن آن را در حکومت بنی‌امیه و بنی‌عباس می‌توان مشاهده کرد. این واژه مفرد است و مانند سایر اسم جمع‌ها معنای جمع دارد. معنای دیگر «غوغا» همان معنای مصدری یا اسم مصدری است که به ایجاد جار و جنجال اطلاق می‌شود، این

1. Sanderson, C. A.

معنا در فارسی امروز ما رایج است ولی معنای اول رایج نیست. توضیح این که جوامع انسانی از گروه‌های مختلفی تشکیل می‌شود که سه گروه از آن را می‌توان در اینجا نام برد: نخست افراد فهمیده و باسواد و عاقل که آلت دست این و آن نمی‌شوند. دوم توده‌های کم اطلاع و پایبند به اصول اخلاق و ایمان که آنها نیز برپایه ایمان و اخلاقشان در گروه‌های شرور شرکت نمی‌کنند، هرچند ممکن است گاهی با نقشه‌هایی آنها را اغفال کرد. این گروه کسانی هستند که امام علی(ع) از آنها در عهدنامه مالک اشتر تعبیر بلیغی کرده و به عنوان «عامه مردم» آنان را ستوده و پناهگاه روز جنگ و صلح شمرده و به «مالک» توصیه می‌کند مصالح آنها را در نظر بگیرد و مصالح خواص پرادعا و زیاده‌طلب را فدای مصالحشان کند. سوم گروهی که سطح پایینی از فکر و اخلاق دارند و به اصطلاح بی‌بند و بار و فاقد تربیت لازم اسلامی هستند و در میان آنها گاه افراد شرور و موذی نیز یافت می‌شود. امام علی(ع) در حدیث معروف کمیل و در کلامی حکمت‌آمیز درباره آنها می‌فرماید: «احمقان بی‌سر و پا و بی‌هدفی که دنبال هر صدایی می‌روند و با هر بادی حرکت می‌کنند؛ آنهايي که با نور علم روشن نشده‌اند و به ستون محکمی پناه نبرده‌اند» (حکمت/۱۴۷). این گروه‌اند که چون جمع شوند غالباً سبب ضرر و زیان می‌گردند. به کمترین چیزی تحریک می‌شوند و بیشترین خسارات را می‌رسانند؛ ولی اگر با برنامه‌ریزی صحیح جلوی اجتماع آنها گرفته شود و هر کدام به دنبال کار خود باشند و به شغلی که دارند بپردازند، به جامعه منفعت می‌رسانند، زیرا بسیاری از کارهای سنگین اجتماعی معمولاً بر دوش این گروه است. زمامداران و مدیران جوامع اسلامی باید مراقب باشند دشمنان اسلام یا افراد شرور جامعه از وجود این گروه استفاده نکنند و آنها را در مسیر اهداف شوم خود به کار نگیرند. از بررسی‌های آموزه‌ها در خصوص آشوبگری اجتماعی، چند نکته اساسی به دست می‌آید؛ «نخستین نکته این است که، این افراد دارای هویت جمعی و گروهی هستند؛ به عبارت دیگر، وجود و عدم آنها به وجود یکدیگر وابسته است. دومین نکته این است که فعالیت‌های اجتماعی این افراد معمولاً به آسیب و تخریب منجر می‌شود. اما در عین حال، عملکردهای فردی آنها در زمینه‌های مختلف می‌تواند به نفع جامعه باشد». بنابراین، حکومت و نظام اجتماعی باید با دقت و هوشمندی عمل کنند و از تجمع این افراد جلوگیری نمایند، اما باید توجه داشته باشند که حذف کامل آنها راه‌حل نیست. چرا که با مدیریت مناسب، این افراد می‌توانند به عنوان نیروی مثبت در جامعه عمل کنند و به پیشرفت آن کمک نمایند. «دو عامل اصلی در سیاست‌گذاری‌های یک حاکمیت که مورد تأکید امام علی(ع) قرار گرفته است، تا ضامن پایداری و سلامت آن باشد، رفتار معتدل و پرهیز از خشونت می‌باشد» (عبدخدایی و فخلعی، ۱۴۰۰). امام علی(ع) در توصیه به مالک اشتر در رابطه با برخورد با مخالفان و مجرمان یک جامعه به لزوم رعایت اعتدال توصیه کرده‌اند و در بخشی از نامه ۵۳ خطاب به مالک اشتر می‌فرماید: «و هرگاه کسی پس از نهی تو از احتکار به چنین کاری دست بزند، او را کیفر کن و در مجازات او بکوش ولی این مجازات نباید بیش از حد باشد» (نامه/۵۳).

۲-۶. روابط و تعاملات اجتماعی

رفتارهای نادرست هر انسانی می‌تواند فراگیر باشد و باعث متلاشی شدن اجتماع گردد. از این روی، نظارت مردم بر یکدیگر از موضوعاتی است که می‌تواند پیوسته بیماری‌های روحی، فکری و اعتقادات نادرست را از پیشانی جامعه بزدايد. امام علی(ع) می‌فرماید: «اگر مردم، آنگاه که بلاها نازل می‌شود و نعمت‌ها را از آن‌ها زایل می‌سازد، با نیت درست، در پیشگاه خدا تضرع کنند و با دل‌های پر محبت نسبت به پروردگار، از او درخواست عفو نمایند، مسلماً آنچه از دستشان رفته است باز خواهد گشت و هر مفسده‌ای را برای آن‌ها اصلاح خواهد نمود» (خطبه/۱۷۷). در نهایت حضرت یاری نکردن یکدیگر را نشانه بدحالی درونی می‌داند: «همانا شما برادران دینی یکدیگر هستید، چیزی شما را از هم جدا نکرده جز درون پلید و نهاد بد، نه هم را یاری می‌کنید، نه خیر خواه هم هستید، نه به یکدیگر چیزی می‌بخشید، نه با هم دوستی می‌ورزید.» (خطبه/۱۱۳). ایشان هر کس را در هر جایگاهی که باشد به رعایت عزت نفس دعوت می‌کنند و توانگران را به تواضع و فروتنی توجه می‌دهند. تمام این امور باید با در نظر گرفتن رضای خدا باشد و می‌فرماید: «چه نیکوست فروتنی توانگران برای مستمندان برای به دست آوردن پاداش الهی و نیکوتر از آن خویش‌تنداری مستمندان برابر توانگران برای توکل به خداوند است» (حکمت/۴۰۶). امام علی(ع) اصولی را پیرامون روابط اجتماعی طی نامه ۳۱ به امام حسن(ع) بدین قرار می‌نویسد: «فرزندم خود را میزان و حاکم) میان خود و دیگران قرار بده آنچه برای خودت دوست میداری برای دیگران هم دوست بدار آنچه برای خود نمی‌پسندی برای دیگران هم نپسند. همانگونه که دوست داری به تو خوبی شود به دیگران خوبی کن آنچه برای دیگران بد میدانی برای خود هم بد بدان. آنچه برای خود می‌پسندی برای دیگران هم نپسند. آنچه را که نمی‌دانی نگو و آنچه را می‌دانی بگو، هر چند کم باشد، آنچه را که دوست نداری درباره‌ات گفته شود، درباره دیگران نگو» (نامه/۳۱)؛ داشتن روابط اجتماعی با اقشار و افراد مختلف به اندازه‌ای در سرنوشت، سعادت و طی نمودن پلکان کمال اهمیت دارد که، حضرت علی(ع) در وصیت نامه خویش در نامه ۳۷ می‌فرماید: «شما (امام حسن و امام حسین علیه‌السلام) و جمیع فرزندانم و دودمانم و هر کس نامه من به دست او می‌رسد، سفارش می‌کنم که از خدا بترسید، امور خود را منظم و اختلاف‌های خود را برطرف کنید، زیرا از رسول خدا (ص) شنیدم که فرمود: اصلاح میان دو نفر بهتر از یک سال نماز و روزه است ... خدا را، خدا را درباره همسایگان، زیرا این سفارش پیامبر شما درباره آنان است. آن قدر درباره آن‌ها سفارش کرد که ما گمان کردیم می‌خواهد آنان را وارث همسایه قرار دهد ... لازم است روابط خود را حفظ کنید، در راه خدا بخشش نمائید، از بی‌اعتنایی و قطع رابطه با یکدیگر پرهیز کنید» (نامه/۳۷). ایشان روش زندگی با مردم را این‌گونه تبیین می‌فرماید: «با مردم آنگونه معاشرت کنید که اگر مُردید بر شما اشک بریزد و اگر زنده ماندید با اشتیاق به سوی شما آیند» (حکمت/۱۰). در فرهنگ اسلامی الگوی ارتباطی میان مسلمانان برادری است و این محدوده حمایت و حقوق برادری چنان گسترش می‌یابد که حتی مصونیت می‌آورد.

۳. نتیجه گیری

نتایج بدست آمده از این پژوهش به شرح ذیل می باشد:

۱. با توجه به آموزه های نهج البلاغه بازدارنده های پرخاشگری در کنترل و مدیریت رفتارهای پرخاشگرانه عبارتند از: الف) بازداری از طریق تهدید، ب) بازداری از طریق تأخیر، ج) مهار خود شیفتگی، د) پیشگیری از تحریک مستقیم، ه) مهار آشوبگری اجتماعی، این بازدارنده ها، با ارائه رویکردهای مختلف، زمینه ساز کاهش تنش ها و بهبود روابط اجتماعی می شوند. استفاده از تهدید به عنوان یک ابزار بازدارنده، می تواند آگاهی افراد را نسبت به عواقب منفی رفتارهای پرخاشگرانه افزایش دهد و آنها را به سمت رفتارهای مثبت هدایت کند. همچنین، تأخیر در واکنش به تحریکات، به فرد این امکان را می دهد که از لحظه ای که در آن قرار دارد فاصله بگیرد و تصمیمات بهتری اتخاذ کند. از سوی دیگر، مهار خودشیفتگی به عنوان یکی از عوامل کلیدی در بروز پرخاشگری، می تواند به افراد کمک کند تا نسبت به دیگران نگرش بهتری داشته باشند و از خودمحوری فاصله بگیرند. پیشگیری از تحریک مستقیم نیز از اهمیت بالایی برخوردار است، چرا که جلوگیری از موقعیت های تنش زا می تواند به طور قابل توجهی از بروز رفتارهای پرخاشگرانه جلوگیری کند. امام علی (ع) در مکتب اخلاقی خویش نسبت به تعریف، علت، آثار و درمان خشم سخن رانده اند که توجه به آن موجب پیشگیری و درمان یکی از تأثیرگذارترین عوامل مخرب فضیلت های انسانی می شود.

۲. امام (ع) به تبیین میدان معنایی خشم پرداخته اند. مطابق با این مفاهیم، خشم لشکری بزرگ از لشکرهای شیطان است (نامه/۶۹).

۳. علت پدیداری خشم را می توان در عواملی دانست که موارد زیر از آن جمله اند: تسلط نفس و شیطان بر آدمی (نامه/۶۹).

۴. امام علی (ع) پنج پیامد مهم پرخاشگری را بیان می کند که می توانند جنبه های پیشگیرانه ای داشته باشند. این پیامدها شامل: «زوال نعمت، عمر کوتاه، جزای زودرس، بزرگی گناه، سستی قدرت» هستند.

۵. روش امام علی (ع) در برخورد با مخالفان بیانگر آن است که، ایشان هرگز آغازگر جنگ نبودند و سعی می کردند با ذکر دلایل و تذکر آیات قرآن، نظر مخالفان را جلب کنند. با توجه به (خطبه/۴۳) بازداری از طریق تأخیر به این معناست که رفتارها و هیجانات خشونت آمیز تحت تأثیر این تعلل، کاهش یابد.

۶. با بررسی و تحلیل مجموعه نامه ها و خطبه های نهج البلاغه، ویژگی های معاویه به عنوان یک شخصیت «خودشیفته» عبارتند از: «پوشاندن حقیقت از مردم، خود محوری، خود برترینی، نداشتن صلاحیت ها و شایستگی لازم برای مناصب بالا، پیروی از تمایلات نفسانی، ترجیح منافع و موقعیت شخصی، پیمان شکنی، گنهکاری، همراهی با افراد پست و ستمگر، کوردلی، به دنبال خود کشاندن افراد نادان به صورت کورکورانه، تحقیر دیگران، گمراهی و تحیر در امور، آشفته گویی، اشتباه کاری». بنابراین، خودشیفتگی به عنوان یکی از زمینه های پرخاشگری شناخته می شود. از این رو، برای جلوگیری از بروز

پرخاشگری، ضروری است که زمینه‌های تربیتی و اجتماعی شخصیت افراد به‌خوبی مدیریت و کنترل شود.

۷. امام علی(ع) برای پیشگیری و مقابله با پرخاشگری به ویژه در «تحریک مستقیم» از شیوه‌های شناختی با ارایه پیامدهای منفی مهار نکردن آن، شیوه‌های عاطفی با تهییج هیجانی افراد به ترک پرخاشگری و زمینه‌های آن و از شیوه‌های رفتاری با ارایه الگوی عملی در زندگی خودشان از هر سه شیوه استفاده کرده‌اند.

۸. امام علی(ع) از پدیده آشوبگری اجتماعی با عنوان «غوغا» یاد می‌کند و از این افراد تحت عنوان «اوباشان یا آشوبگران» نام می‌برند. بنابراین، حکومت و نظام اجتماعی باید با دقت و هوشیاری کامل از تجمع این افراد جلوگیری نماید، اما باید توجه داشت که حذف کامل آن‌ها راه‌حل نیست. چرا که با مدیریت مناسب، این افراد می‌توانند به عنوان نیرویی مثبت در جامعه عمل کنند و به پیشرفت آن کمک نمایند.

۹. با توجه به سخنان امام علی(ع) در روابط متقابل افراد با یکدیگر، دایره رفتار حمایتی و اجتماعی را، در میان برادران دینی می‌توان در محورهای زیر قرار داد:

الف. ارتباط عاطفی مستحکم از قبیل مهربانی، خیرخواهی و نرمی و ملایمت در برخورد با دیگران.

ب. ارتباط فیزیکی و حضوری مانند سر زدن و جویای احوال شدن.

ج. بدی را به خوبی پاسخ دادن مانند پیوند در هنگام، قهر و جدایی، پوزش در هنگام خطا و بدی.

د. احسان بی‌دریغ از قبیل نیکی در موقع عتاب، سبقت در خوبی و اتصال در هنگام گسستن رابطه.

ه. بذل و بخشش مالی و عملی و اخلاص و یک رنگی در نصیحت و پند و انتقاد خیرخواهانه.

ز. حمایت در غیاب یعنی تا حد امکان در مقابل بدگویی دیگران پشت سر او بایستد و دفاع کند.

۱۰. در نهایت، نتایج این پژوهش نشان می‌دهد، که آموزه‌های نهج‌البلاغه می‌تواند به‌عنوان یک منبع غنی برای طراحی برنامه‌های اجتماعی و آموزشی در راستای کاهش پرخاشگری و آشوبگری اجتماعی به ویژه در جامعه ایرانی - اسلامی مورد استفاده قرار گیرد و به ایجاد جامعه‌ای سالم‌تر و عاری از خشونت کمک کند.

منابع

- قرآن کریم.
- نهج‌البلاغه (۱۳۹۳). ترجمه محمد دشتی. قم: انتشارات قدس.
- آذربایجانی، مسعود و شجاعی، محمدصادق (۱۳۸۲). روانشناسی اجتماعی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سمت.
- امام‌جمعه‌زاده، سید جواد (۱۳۸۱). آسیب شناسی جامعه و حکومت در نهج البلاغه، نشریه علوم سیاسی، ۵(۱)، ۱۷۹-۱۵۴.
- تیممی‌آمدی، عبدالواحد (۱۴۱۰ق). غررالحکم و دررالکلم. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

- جعفری، زهرا و یارمحمدی واصل، شهریار (۱۳۹۵). رهیافت‌هایی از مهارت‌های زندگی در نهج‌البلاغه با تاسی از سخنان امام علی(ع) در نهج‌البلاغه». فصلنامه پژوهشنامه نهج‌البلاغه، دوره ۴، ش ۱۵، ۱۱۶-۱۰۰. <https://doi.org/10.22084/nahj.2016.1643>
- ژانورن، پاتریس (۱۳۶۷). وندالیسم بیماری جهانی خرابکاری، ترجمه فرخ ماهان، فصلنامه جامعه پژوهی فرهنگی، دوره ۱۰، ش ۲، ۲۷-۱.
- سیاحت اسفندیاری، عابدین (۱۴۰۰). اخلاق کاربردی با تأکید بر نهج‌البلاغه. قم: انتشارات قسیم.
- شریفی، محمد و یعقوبی، حسن (۱۴۰۲). مفهوم‌شناسی خشونت در کلام امام علی(ع) با تأکید بر گستره‌ی معنایی آن در نهج‌البلاغه. مشهد: انتشارات، سراج منیر.
- صفرزاده ملکی، علی (۱۴۰۲). بررسی تطبیقی خشم و کنترل آن در نهج‌البلاغه و صحیفه سجادیه. اولین همایش بین‌المللی و دومین همایش ملی روان‌شناسی و دین، اردبیل.
- عبدخدایی، بشری و فخلعی، محمدتقی (۱۴۰۰). بررسی عهدنامه امیرمؤمنان(ع) به مالک اشتر از منظر کارکردهای فقه سیاسی. فصلنامه پژوهشنامه نهج‌البلاغه، دوره ۹، ش ۳۳، ۱۷-۱.
- <https://doi.org/10.22084/nahj.2021.14796.1931>
- کاپلان، هارولد (۱۳۷۳). خلاصه روانپزشکی: علوم رفتاری، ترجمه نصرت‌الله پورافکاری، تهران: انتشارات آزاده.
- محقق، حسین و صحبت‌انور، سعید (۱۳۹۶). روابط اجتماعی و اخلاق از دیدگاه حضرت علی(ع) در نهج‌البلاغه. فصلنامه پژوهشنامه نهج‌البلاغه، دوره ۵، ش ۱۸، ۳۱-۱۶. <https://doi.org/10.22084/nahj.2017.10707.1615>
- محسنی تبریزی، علیرضا (۱۳۸۳). وندالیسم: مبانی روان‌شناسی اجتماعی، جامعه‌شناسی، تهران: انتشارات آن.
- نراقی، ملامهدی (بی‌تا). جامع‌السعادات، ترجمه: کریم فیضی (۱۳۹۴). قم: انتشارات: قائم آل علی.
- نصرین مزاحم. (۱۴۰۱). وقعه صفین، قم: ناشر کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- Baron, R. A. & Byrne, D. (2006). *Social Psychology*, Allyn Bacon.
- Sanderson, C. A. (2010). *Social Psychology*, John Wiley, USA.
- Bushman, B. J., & Baumeister. R. F. (1998). Threatened egotism, narcissism, self-esteem, and direct and displaced aggression: Does self-love or self-hate lead to violence?. *Journal of personality and social psychology*.v01:20.p.676-690
- Sutton, M. (1987). *Differential Rates of Vandalism in a New Town: Towards A Theory of Relative Place*. Unpublished PhD Thesis, University of Central Lancashire, October.